

ד. בעיות ביטחון בכפר, שעשויות לגרום לא רק להתנוודות אלא אף למעבר לעיר, שרמת הביטחון בה גבוהה יותר.

ה. עיור כפוי או יישוב מהודש, כמו העיור שנעשה בימי קדם בארצות שונות על ידי שלטון מרכזי חזק, למשל בארם נהריים וביוון. עיור כזה נעשה משיקולים מדיניים, כלכליים ומנהליים בעיקר, למטרות ענישה או ביטחון, במגמה לאכלס מרחבים רצויים לשלטון לשם ארגון הממלכה.

לדעת פאוסט כלל הגורמים האלה הביאו להיווצרות המלוכה בישראל ולפיתוח העיור בארץ במהלך המאה האחת-עשרה ובראשית המאה העשירית לפנה"ס, פיתוח המשתקף בנתוני החפירות הארכאולוגיות שנערכו ביישובים רבים שהזכיר. בפרק זמן זה הפכו הכפרים של ימי ההתנחלות בארץ לערים, שמרביתן הוקמו בהר. תהליך זה התבצע בשני שלבים, בשלב הראשון חל השינוי ביישובים של שבטי בנימין, אפרים וצפון יהודה, ובשלב השני התחוללה התמורה בנגב, בגליל ובמערב השומרון.²

לאור מחקריו בגאוגרפיה המקראית של הארץ הגעתי למסקנה שהיה עוד גורם חשוב לראשית העיור בארץ-ישראל במאה האחת-עשרה

2 על בניית הערים הקדומות - זמגן, מקומן, הסיבות להקמתן ומועד שקיעתן - ראו: K. Davies, 'The First Cities: How and Why Did They Arise?', in: *Cities. Their Origin, Growth and Human Impact*, San Francisco, 1973, pp. 9-17

עדייות גאוגרפיות-היסטוריות לתחילת העיור בארץ בימי המקרא

מנשה הראל

במחקרו המקיף והמעמיק 'מכפריים לממלכה: מבט מהכפר על ראשית המלוכה בישראל'¹ מדגיש אברהם פאוסט שהגורם העיקרי למעבר מיישוב כפוי ליישוב עירוני בימי התנוות המלוכה הישראלית בהרי ארץ-ישראל במאה העשירית לפנה"ס היה הביטחון, וכי המשטר המלוכני כפה את העיור על תושבי הארץ כדי לחזק את שלטונו על תבלי הארץ ובמיוחד על הריה.

פאוסט מציע כמה סיבות ומניעים אפשריים להיעלמות היישוב הכפרי ולהפיכתו לעירוני במאה האחת-עשרה והעשירית לפנה"ס:

א. התנוודות - עקב לחץ השלטונות או בגלל חוסר ביטחון בהרו התושבים דרך היים אחרת מאשר יישוב קבע.

ב. פיתוי של מעבר לאזור גאוגרפי טוב יותר לפיתוח הכפר.

ג. סיבות אקולוגיות - מעבר לתבל אקלימי או הידרוגרפי נוח יותר.

1 קתדרה, 94 (שבת תש"ס), עמ' 7-32.

המדרגות בהרי ירושלים – מאימת? (צילום: עמי ערב)

באותם ימים התקדמה הכלכלה בארץ שבעת המינים (דברים ה, ח) ושבעת גוני הצבעים (שמות כו, לא; משנה, שביעית ז, ב; תוספתא, שבת ט, ז); השתכלל המסחר הלאומי והביין-לאומי בשמן וביין, בסוסים ובמרכבות ביהודה ובישראל,³ והתפתח המסחר במותרות – בקטורת ובבשמים, בזהב ובאבני הן – ביבשה – ב'דרך הבשמים' וב'דרך המלך', בים התיכון – ב'ים יפו' ובים סוף – ב'עציון גבר'; הונחו היסודות למלאכה ולהרושת בכל תבלי הארץ, בזכות השימוש הנרחב בברזל, שהופק מהבל גחל יבוק שבגלעד, ובנחושת, שנחצבה בערבה (מלכים א ז, יד); השתכללו הבנייה והביצור באבן בסיוע כלי המתכת – שלמה, הבנאי הגדול של יהודה (ובעקבותיו אחאב, שיוז מפעלי בנייה גדולים בישראל), בנה את ירושלים הבירה ואת

והעשירית לפה"ס, בימי מלכות בית דוד. העיור הזה קשור לפיתוח הטכנולוגי של הרי ארץ-ישראל ולמסחר הביין-לאומי בארץ. העיור הקדום של יישובי העולם הושתת על עודפי התוצרת החקלאית, על פיתוח המלאכה והתעשייה, המסחר הלאומי והבינלאומי.³

בימי בית דוד עוצבו לראשונה בתולדות ארץ-ישראל גופי החר הטרישי והמיוער והמדבר השומם של צפון הארץ. הדבר נעשה כמדומה על ידי 150,000 עובדים וחוצבים, שעליהם הציב שלמה 3,600 מגנזחים על המלאכה (מלכים א ה, כט-ל; דברי הימים ב ב, א, יז).

שלמה ויורשיו פיתחו וקידמו חמש טכנולוגיות מקוריות בהר: חקלאות מדרגות; תורת אגירת מים; חרושת עץ, אבן ומתכת; ארכיטקטורה של בניין אבני גזית; והנדסת דרכים ומעלות.⁴

3 והמדבר בארץ-ישראל, חקר עמנו, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 1-17.

4 מ' הראל, 'רכב ישראל ופרשיו', י' אשל (עורך), אריאל, מכללת יהודה ושומרון תשנ"ד, עמ' 29-43.

3 מ' הראל, 'העיר המקראית ובנותיה', (בספרו), הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ-ישראל, זמורה ביתן, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 143-151.

4 מ' הראל, 'העישוב היהודי של גופי ירושלים החר

יבוק נתגלו עפרות ברזל שהופקו מאז המאה השתים-עשרה לפנה"ס ואילך.⁸ דוד, אשר השתלט כנראה על מכרות בני עמון בגלעד (שמואל ב יב, לא),⁹ הכין לשלמה לבניין בית המקדש 540 טונות נחושת ו-3,000 טונות ברזל (דברי הימים א כב, יד-טז; כט, ז). יש להזכיר גם כי שלמה סחר בסוסים ובמרכבות עם ארבע ממלכות ואימפריות.¹⁰

בקשר לארכיטקטורה של הבניין של בית דוד אדגיש ששלמה ומלכי יהודה וישראל החלו בבניין מבנים מפוארים, חומות, מגדלים ומצודות באבני גזית, לאחר שהכנענים, קודמיהם, בנו בעיקר בלבני חומר.

לגבי הנדסת דרכים ומעלות הנוכרים במקרא אדגיש ששמונה מעלות נסללו לראשונה בהרים בארץ-ישראל בימי מלכי יהודה וישראל. שלמה, אשר בנה את נמל ים יפו' בשפך הירקון (דברי הימים ב ב, טו), בנה שם גם את תל קצילה, וכן בנה את בית-חורון תחתון ועליון ואת בית המקדש בירושלים, ווראי שהוא אשר סלל גם את הדרך לעולי הרגל מיפו למעלה בית-חורון ולירושלים שכונתה 'דרך הקודש' (ישעיה לה, ח). משלחת הפירות בראשות ישראל רול גילתה שרוב הדרכים הרומיות והביזנטיות שנסללו בהרי יהודה נבנו על תשתית של דרכים ישראליות.¹¹ החידוש המיוחד של שלמה ויורשיו היה שמעבר לבשורת התרבות הרוחנית של אמונה באל אחד

המקדש המפואר בה במשך שבע שנים (מלכים א, ז א),⁶ את ערי המבצר חצור, מגידו וגזר בגליל, בשומרון וביהודה, את בית-חורון תחתון ועליון ואת ערי הרכב והפרשים וערי המסכנות שבמדברות הנגב וארם צובה, בבעלת ובתדמור, בחמת ובצובה (מלכים א ט, טו-יט; דברי הימים ב ה, ג-ו); ובוכות הנדסת הדרכים והמעלות בהר ובמדבר שלט שלמה על חלק מ'דרך הבשמים', שמוצאה בשבא שבתים,⁷ ועל 'דרך המלך' (במדבר כ, יז), שמבואה בדמשק ובתדמור שבממלכת ארם צובה, השוכנת על 'דרך הסוסים' מאסיה התיכונה, בואכה חמת וצור.

ממלכות יהודה וישראל התייצבו על יסודות מדיניים וצבאיים איתנים, שהושתתו על צבא מרכבות מהולל, ושנסמכו על מנהל מאורגן ומסור של פקידות מקצועית של בני לוי (דברי הימים א כו, לב).

אשר לטכנולוגיות שפיתחו מלכי בית דוד, 56 אהוזים מהרי ירושלים היו מדורגים במדרגות חקלאיות, שהכשירו צבא 150,000 הפועלים ששירתו את שלמה (ישעיה ה, א-ב). ואכן בהפירות ערי חבל ירושלים נתגלו חותמות 'למלך' על ידיות כדי היין והשמן.

בעניין אגירת המים אזכיר שבירושלים נתגלו מפעלי מים רבים מימי שלמה ומלכי יהודה – מעיין הגיחון (מלכים א א, לג) 'ברכת המלך' (נחמיה ב, יד), 'תעלת הברכה' (ישעיה ז, ג) ו'גן המלך'. בתחום המלאכה וההרושת יש לציין שבמערות אל וודה בוואדי רג'ב שמצפון לנחל

8 G. Van den Boom & M. Lahloub, *The Iron Ore Deposit Warda on the Southern 'Ajloun District'*, Hannover 1962, p. 49

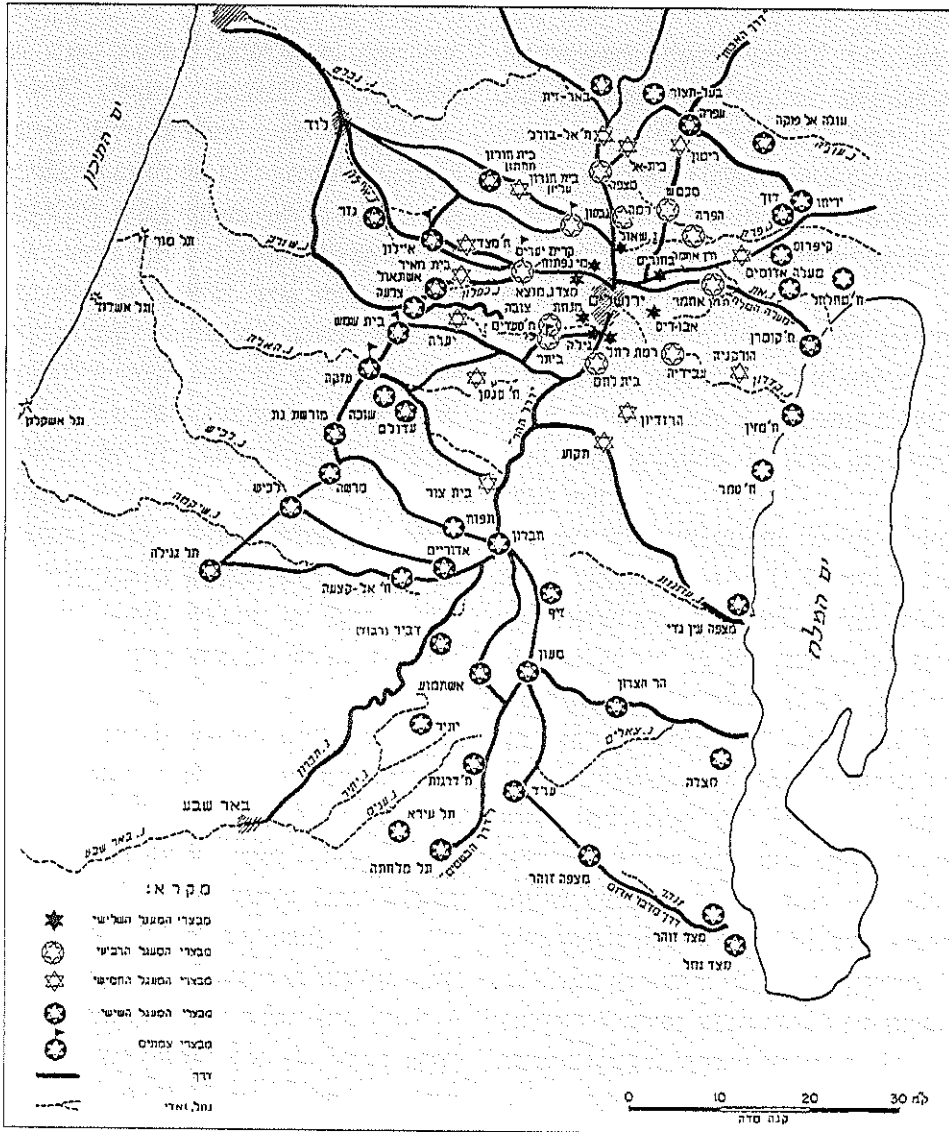
9 מ' הראל, 'ג-י-החרשים', א' אפרת (עורך), מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל והמזרח התיכון, תל-אביב תשל"ה, עמ' 49-62.

10 מ' הראל, לעיל (הערה 5).

11 M. Fischer, B. Isacc & I. Roll, *Roman Roads in Judea, II: The Jaffa-Jerusalem Roads*, Oxford 1996, pp. 324-331

6 מ' הראל, ירושלים דרכים ומבצרים סביב לה', בתוך: (ספרו) מסעות ומערכות בימי קדם, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 158-166.

7 מ' הראל, 'דרך הנחושת, המור והלבונה בנגב', א' שמואל וי' גרוס (עורכים), ארץ הנגב: אדם ומדבר, תל-אביב תשל"ט, עמ' 308-322.

יירושלים, דרכים ומבצרים סביב לה' - מפת כותב ההערה

להקים את שבטי יעקב ונצורי ישראל להשיב, ונתתך לאור גיב, להיות ישועתי עד קצה הארץ (ישעיה מט, ו); '... ואצרך ואתנך לברית עם, להקים ארץ, להנחיל נחלות שוממות' (שם, ח); 'ושמתי כל הָרֵי לדרך ומסילותי ירומגן' (שם, יא). וכן 'והוצאתי מיעקב דרע ומיהודה יורש הָרֵי, וירשוה בהירי ועבדי ישכנו שמה' (שם, טז).

הנחילו לעמי העולם בהמצאתם ובתושייתם גם את התרבות החומרית של הטכנולוגיה של האומניות הנזכרות שתרמו לייסוד הערים בארץ-ישראל בכל אתר. העדות המקראית להנחלת שני הערכים היהודיים הנעלים האלה לכל העמים, מתבטאת בנבואת ישעיה לאמר: 'ויאמר, בקל מהיותך לי עבד,

מסחר, התפתחות טכנולוגית, עיור וראשית המדינה בישראל תגובה על הערתו של מנשה הראל

אברהם פאוסט

נראה כי 'רמה מינימלית של מורכבות חברתית' כלכלית היא תנאי הכרחי לתחילת התהליך של היווצרות מדינה,² וברור כי התהליך שהציע פינקלשטיין, הקשור במידה רבה למסחר בין-אזורי, אכן מסביר התפתחות זו. יתרה מזו, יתכן מאד שבין הגורמים לעיור הכפוי של ממלכת ישראל (אותו שחזרתי כשלב השני של תהליך 'נטישת' הכפרים) היה גם הרצון לשלוט בייצור התוצרת החקלאית למטרות מסחר.³

מעבר לכך, אין ספק כי מלבד מסחר בין-אזורי בעודפי התוצרת, אף מסחר בין-לאומי, שהראל מזכיר במקום אחר בתגובתו, עשוי להשפיע באופן משמעותי על תהליך היווצרות המדינה. עניין זה נדון רבות במחקר באופן כללי,⁴ אך לא זכה עד כה להתייחסות מפורטת בנוגע לראשית המלוכה בישראל בתקופת הברזל. חשוב לציין כי חוקרים שונים מדגישים בהקשר זה בעיקר את המסחר במוצרי יוקרה.⁵ מוצרי היוקרה שימשו את האליטות ביצירת מערכת סטטוס מדרגית ובשמירת מעמדן בעזרת הגבלת הגישה למוצרים אלו. עם זאת דומני כי לפי שעה קשה להצביע על מוצרי יוקרה מעין אלו ביישובי ההר בשלהי תקופת הברזל א, ולפיכך נראה כי עדיין אין ראיות ברורות לחשיבות עניין זה למקרה

ברצוני להודות למנשה הראל על הערותיו והארותיו למאמרי. במאמרו הקצר מעלה הראל מספר נושאים שלא עסקתי בהם ומצביע על חשיבותם להסבר התהליכים הנדונים במאמרי. אין ספק כי הראל צודק בהבחנתו כי 'העיור הקדום של יישובי העולם הושג על עודפי התוצרת החקלאית, על התעשייה ועל המסחר'. עניין עודפי התוצרת החקלאית והמסחר בהם בהקשר של ראשית המלוכה בישראל, נדון בהרחבה ב'קתדרה' במאמר שפרסם ישראל פינקלשטיין.¹ פינקלשטיין הראה כי במהלך תקופת הברזל א התפתחה בהדרגה התמחות כלכלית באזורי הארץ השונים, בהתאם לתנאים האקולוגיים המקומיים, וכתוצאה מכך הלכו וגדלו עודפי התוצרת החקלאית שנוצרו באותם אזורים. הצטברות עודפי תוצרת מסוגים שונים בחבלים שונים גרמה להתפתחות מסחר בין אותם חבלים, והדבר הוביל ליתר התמחות כלכלית ואף השפיע על המורכבות החברתית, שכן המערכת הכלכלית גרמה להיווצרות מנהל ציבורי ששירת אותה, ואף לריבוד חברתי. כך התהוותה התשתית שאפשרה את התפתחות המדינה (State Formation). כפי שצינתי במאמרי,

1 פינקלשטיין, 'ראשית המלוכה בישראל - ההיבט הסביבתי והחברתי-כלכלי', קתדרה, 50 (שבת תשמ"ט), עמ' 3-26.

2 א' פאוסט, 'מכפיריים למלוכה: מבט מהכפר על ראשית המלוכה בישראל', קתדרה, 94 (שבת תש"ס), עמ' 28.

3 A & S Sherratt, 'From Luxuries to Commodities: the Nature of Mediterranean Bronze Age Trading Systems', N. H. Gale (ed.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Jonsened 1991, esp. p. 359

4 ראו למשל: R. Smith-Kipp & E.M. Schortman, 'The Political Impact of Trade in Chiefdoms', *American Anthropologist*, 91 (1989), pp. 370-385; C. Renfrew & P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, London 1996, pp. 364, 455

5 סמית-קיפ ושוורטמן (שם), עמ' 371-380, וראו שם הפניות נוספות.

הנדון.⁶ ואולם שאלת הדרך שבה שימרו האליטות המקומיות בהר המרכזי בשלהי המאה האחת-עשרה לפנה"ס את כוחן, אף ללא קשר לשאלת הגורמים המרכזיים שהביאו לייסוד המדינה, ראויה לדיון חדש, וייתכן כי גישה שתציב במרכז את נושא המסחר הבין-לאומי ומוצרי היוקרה עשויה לענות על שאלות אלו ואחרות.

נוסף על כך מדגיש הראל את חשיבותם של הפיתוחים הטכנולוגיים של בית דוד ואת השפעתם על התהליכים הנדונים. מדובר לפי הראל, ב'חמש טכנולוגיות מקוריות בהר: חקלאות מדרגות, תורת אגירת מים, חרושת עץ, אבן ומתכת, ארכיטקטורה של בניין אבני גזית והנדסת דרכים ומעלות'. ראשית יש לציין כי חלק ניכר מן העדויות שמביא הראל לפיתוחים טכנולוגיים אלו מתבססות על תיאורי הממלכה המאוחדת שבמקרא. במאמרי נמנעתי משימוש במקורות המקראיים השונים המתארים מאורעות היסטוריים, שכן נקודת המוצא של המאמר הייתה הממצא הארכאולוגי, ושימוש בעדות המקראית כבסיס לשחזור המאורעות היה יוצר טיעון מעגלי, שבו הייתי מפרש את הממצא הארכאולוגי לאור הטקסט המקראי, ואחר כך בוחן את הטקסט

6 חשוב לציין כי עיקר העדויות על סחר בין-לאומי בתקופה זו מקורן באופן לא מפתיע, בחבלים הנמוכים של ארץ-ישראל בכלל ובמישור החוף בפרט, וראו למשל: A. Gilboa, 'New Finds at Tel Dor and the Beginning of Cypro-Geometric Pottery. Import to Palestine', *IEJ*, 39 (1989), pp. 204-218 קשה לקשור עדויות אלו באופן ישיר לייסוד ממלכת ישראל, שמרכזה היה כידוע בהר. ייתכן כי יש עדויות עקיפות (ונסיבתיות בלבד) לכך שהמסחר הבין-לאומי היה בשליטת העילית, וכי זו אף עשתה שימוש במניפולציות אידאולוגיות לשמירת המונופול על סחר זה. דנתי בעניין זה בהצאתי 'A Commodity or a Threat: Imported Pottery in the Iron Age II' *The Transmission and Assimilation (TAC 2000) of Culture in the Near-East*, שנערך בירושלים במרס 2000. ואולם נראה כי העניין ראוי לפיתוח נוסף.

המקראי לאור הממצא הארכאולוגי (שפורש זה עתה לאור הטקסט). אין בכך כמובן כדי לפסול את חשיבותם של המקורות ההיסטוריים השונים לשחזור החברה הקדומה, ובמקרים רבים אף לשחזור ההיסטוריה המדינית. ואולם דומה שהשימוש בטקסטים המתארים את ימי הממלכה המאוחדת, כמו בטקסטים רבים המתארים היסטוריה פוליטית, הוא בעייתי. מדובר בנושא השנוי כיום במחלוקת במחקר, ודורש הירות רבה.⁷ אין ספק כי מן הראוי לקיים דיון יסודי אף בטקסטים הרלוונטיים, שחלקם הובאו בידי הראל, אך כל דיון חייב להביא מחלוקת אלו בחשבון, תוך התייחסות לשאלת תיארוך המסורות ומועד כתיבתן.

לגופם של הנושאים שהעלה הראל, הרי ודאי שהוא צודק בהדגשת אלמנטים שונים של תרבות

7 מדובר באחד הנושאים ה"חמים" ביותר במחקר בעת האחרונה, וההפניות דלהלן מהוות רק את קצה הקרחון. למחקרים העוסקים בטקסטים על אודות הממלכה המאוחדת כטקסטים היסטוריים ראו למשל: ב' מזר, 'ימי דוד ושלמה', א' מלמט (עורך), ימי המלוכה: היסטוריה מדינית (ההיסטוריה של עם ישראל), ירושלים תשמ"ב, עמ' 62-81. למחקרים העוסקים בממלכה המאוחדת כצייפודם בלבד ראו למשל: N. Na'aman, 'Cow Town or Royal Capital? Evidence for Iron Age Jerusalem', *BAR* 23, 4 (1997), pp. 47, 67. לדיון מפורט ראו גם: idem, 'The Contribution of the Amarna Letters to the Debate on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.', *BASOR* 304 (1996), pp. 17-27 וראו גם מגוון מאמרים בתוך: V. Fritz & P.R. Davies (eds.), *The Origin of the ancient Israelite States*, Sheffield 1996; L.K. Handy (ed.), *The Age of Solomon: Scholarship at the turn of the Millenium*, Leiden (1997). בנוסף ראו גם כ"ה למקה, 'ראשית המדינה הישראלית - מבט מקופנהגן על הופעת המחקר ההיסטורי של ישראל הקדומה בימינו', בתוך: א' פאוסט וא' ברוך (עורכים), חידושים בחקר ירושלים, דברי הכנס השישי, רמת-גן תשנ"ה, עמ' 73-83; וו"ג דיוור, 'ארכאולוגיה והתפתחות המדינית ביהודה הקדומה: למה הרביזיוניסטים' טועים', שם, עמ' 84-96.

סבורים אמנם כי השימוש בבורות מים החל עוד קודם לתקופת ההתנחלות, אך נראה כי השימוש הנרחב בהם אכן החל רק בתקופה הנדונה.¹³ ייתכן כי גם קנקני שפת הצווארון שימשו לאגירת מים ביישובי ההתנחלות שבהר, שהלקם היו רחוקים ממקורות מים קבועים.¹⁴ ואולם חשוב לציין כי אין למצוא קשר ישיר בין התפתחות המדינה ותהליכי העיור בישראל לבין אגירת המים. את שכלול אגירת המים בתקופת הברזל א יש לראות כגורם שאפשר את ההתיישבות הנרחבת בחבלי ההר,¹⁵ ובכך החל להניע את התהליך שתואר, גם אם בצורה שונה, בידי פינקלשטיין ובידי, תהליך אשר הביא בסופו של דבר להיווצרות המדינה.

נראה לפיכך כי כמה מן הנושאים שהעלה הראל אכן מסייעים בהבהרת התהליכים שהובילו להיווצרות המדינה ולעיורה של ארץ-ישראל בתקופת הברזל, אך ראשיתן של התופעות הנדונות היא בתקופת ההתנחלות, ערב הקמת המדינה, ולא בימי בית דוד כפי שהציע הראל. חשיבותם של עניינים אלו טמונה בעיקר בכך שהם מסייעים לנו להבין כיצד התפתחה התשתית החברתית-הכלכלית שהפכה את

חומרית, כמו למשל את חשיבותן של המדרגות החקלאיות בכלכלת התקופה הנדונה. יתרה מזו, יש לשער כי המדרגות החקלאיות, שראשיתן לכל המאוחר בתקופת הברזל א,⁸ היו חלק מן הפריחה הכלכלית של ההר אשר יצרה את התשתית להיווצרות המלוכה ולתהליך העיור.⁹ אמנם תיארוך ראשית הקמתן של המדרגות החקלאיות שנוי במחלוקת במחקר כיום, אך נראה כי גם אם ראשיתן קדמה לתקופת הברזל, הרי בנייה משמעותית של טראסות החלה בתקופת ההתנחלות,¹⁰ ונמשכה לאורך כל תקופת הברזל ואף לאחר מכן.

גם נושא אגירת המים זכה לדיון נרחב במחקר. ויליאם פ' אולברייט הציע הסבר טכנולוגי לתופעת ההתנחלות בהר, ולפיו התאפשרה התיישבות זו בזכות השימוש בבורות מטווחים,¹¹ ודעה זו זכתה לתמיכה רבה.¹² חוקרים שונים

8 לעניין המדרגות החקלאיות בארץ-ישראל בתקופת המקרא ראו בהרחבה: D. Hopkins, *The Highlands of Canaan: Agricultural Life in the Early Iron Age*, Sheffield 1985, esp. pp. 173-186. ברושי, 'האש, העפר והמים – על יישובו של חבל ההר בראשית תקופת הברזל', ארץ-ישראל, כה (תשנ"ו), בעיקר עמ' 95-96; L.W. Stager, 'The Archaeology of the Family in Ancient Israel', A. Faust, *The BASOR*, 260 (1985), esp. pp. 5-9. Rural Community in Ancient Israel During the Iron Age II', *ibid.* 317 (2000), pp. 23-25. לאחרונה: א' דה גרוט, 'לשאלת תיארוך של הטראסות בחבל ההר המרכזי', הקונגרס הארכאולוגי העשירי ושישה בישראל, תקצירי הרצאות, ירושלים (תש"ס), עמ' 20-21.

9 פיתוח זה וחיידשים אחרים (ובעקיפין גם עניין אגירת המים שיידון להלן), אפשרו את התפתחות התשתית החברתית-הכלכלית כפי שתיאר פינקלשטיין. ועל בסיס תשתית זו התאפשרה מאוחר יותר, לדעתו, התפתחות המדינה.

10 וראו: ברושי (לעיל, הערה 7), עמ' 95, ושם הפניות נוספות, וראו שם גם עמ' 96.

11 ו'פ' אולברייט, הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל, תל-אביב תש"א, עמ' 105.

12 וראו למשל: 'א' אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא:

גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 192; וראו גם: סטייגר (לעיל, הערה 7), עמ' 9.

13 וראו מגוון דעות אצל: ברושי (לעיל, הערה 7), עמ' 96, ונראית דעתו של ברושי כי 'גם אם צודקים המקדימים את הופעת הבור המטווח לתקופת הברונזה, העדויות הן כה קלושות, עד שניתן לראות בבורות מתקופת הברזל תופעה חדשה – כמות שקנתה מעמד של איכות'. הוא גם משווה עניין זה לעניין המדרגות החקלאיות שנדונו לעיל.

14 וראו למשל: א' זרטל, 'גורם המים והשפעתו על ההתנחלות הישראלית בהר מנשה', ש' בונימוביץ, מ' כוכבי וא' כשר (עורכים), יישובים אוכלוסייה ולכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 144-126.

15 בעקבות אולברייט, אהרוני, ברושי ואחרים שדעותיהם הוצגו לעיל.

התהליכים שנדונו במאמרי לאפשריים. נושאים אחרים שהעלה הראל הם ללא ספק תוצאה של התפתחות המדינה, ולא גורם שלה. בניית הגזית למשל מופיעה בארץ-ישראל בתקופת הברזל רק לאחר הקמת המדינה, מן המאה העשירית ואילך,¹⁶ ואין בכך כדי להפתיע, שכן בבנייה מעין זו יש מידה של פאר, והדבר כרוך, לפחות בצורה המשוכללת הכוללת את הכותרות הפרוטו-יווניות, בצריכה ראוותנית.¹⁷ שאלת מקורה של טכנולוגיית הבנייה בגזית נתונה במחלוקת. לדעת יגאל שילה, שהקדיש לכך מחקר מפורט, מקורה של בניית הגזית הארץ-ישראלית בתקופה הנדונה הוא מקומי, בממלכת ישראל. שילה מסתמך על ייחודה של שיטת הבנייה המקומית ביחס לאזורים אחרים,¹⁸ ונראה כי מסייעת לכך גם העובדה שהעדויות הקדומות ביותר לבניית גזית ולשימוש בכותרות פרוטו-יווניות מקורן בארץ-ישראל.¹⁹ חוקרים אחרים לעומת זאת נוטים לייחס את מקור

הטכנולוגיה לפניקים (או למצרים),²⁰ בין היתר על סמך תיאורי מפעלי הבנייה של שלמה בירושלים בספר מלכים א.²¹ נקודה נוספת הדורשת הבהרה היא העובדה שבמאמרי לא ייחסתי את היווצרות המדינה לשילוב כל הגורמים שהועלו בו, אלא לשניים מהם בלבד: ראשית, בעיות ביטחון המורות, ובשלב שני אולי אף עיור כפוי על ידי הממלכה הצעירה. למרות השיבותם הרבה של הנושאים שנדונו ברשימה זו, אני סבור כי שני גורמים אלו הם העניינים המרכזיים שעמדו ברקע ייסוד ממלכת ישראל ותהליך העיור.²² לסיכום, הנושאים שהעלה הראל, ואשר אליהם התייחסתי לעיל, הם כבדי משקל. חלקם, אף אם לא היו גורמים ישירים להתפתחות העיור והמדינה, ולכן לא נדונו בהרחבה במאמרי, הרי עמדו בבסיס התהליכים שהובילו לכך, ואילו אחרים הם תוצאה ברורה של היווצרות המדינה ומיסוד המלוכה.

16 לבניית הגזית ראו למשל: ג' ברקאי, 'תקופת הברזל ב-ג', א' בן-תור (עורך), מבוא לארכיאולוגיה של ארץ-ישראל בתקופת המקרא (האוניברסיטה הפתוחה), תל-אביב תש"ן, עמ' 101-107; ר' רייך, 'ארמונות ובתי שרד בתקופת הברזל', ח' כצנשטיין ואחרים (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 179-181. וראו בעיקר: Y. Shiloh, *The Proto-Aeolic Capitol and Israelite Ashlar Masonary (Qedem, 11)*, Jerusalem, 1979

17 לצריכה ראוותנית ראו למשל: ש' בונימוביץ, 'ביצורי תקופת הברונזה התיכונה בארץ-ישראל כתופעה חברתית', קתדרה, 81 (תשרי תשנ"ז), עמ' 14-13. וראו גם: B.G. Trigger, 'Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour', *World Archaeology* 22, 2 (1990), pp. 119-132

18 שילה (לעיל, הערה 15), עמ' 78-81, 83-86.

19 ראו גם: רייך (לעיל, הערה 15), עמ' 180.

20 ראו למשל: ברקאי (לעיל, הערה 15), עמ' 103.

21 ראו למשל: L.G. Herr, 'The Iron Age II Period: Emerging Nations', *BA* 60, 3 (1997), p. 126; וראו גם: K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London 1965, p. 247; וכן ראו: שילה (לעיל, הערה 15), עמ' 83, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

22 חשוב לציין כי גם פינקלשטיין (לעיל, הערה 1), שהדגיש את ההיבטים הסביבתיים והחברתיים הכלכליים של תהליך הקמת המלוכה, הכיר בכך שבעיות העימות עם הקבוצות השכנות היו מרכיב חשוב בתהליך זה, לפחות בסופו, וראו שם, עמ' 25.

מע'אר - גילויים ארכאולוגיים

יוסף סטפנסקי

במאמרו של שכיב סאלח על מע'אר שבגליל התחתון¹ ריכז המחבר לראשונה מידע חשוב על כפר מעניין זה, ובמיוחד על התפתחותו והרכב אוכלוסייתו במאות השנים האחרונות. עם זאת הסקירה הארכאולוגית של הכפר לוקה בחסר - וזאת שלא באשמת המחבר, מכיוון שעד עתה כמעט ולא התפרסם מידע על אודות הממצא העתיק בכפר. הרשימה הקצרה להלן באה להשלים את החסר ואף לבשר על תגלית מפתיעה שנתגלתה בכפר בקיץ 1998.

רוב החוקרים אכן מזוהים את מע'אר עם מעריה, יישוב יהודי שישב בו משמר הכהונה בלגה.² כנסת בלגה במעריה, המוזכרת ברשימת מקומות קדושים מן התקופה המוסלמית הקדומה,³ מעידה גם היא על חשיבותה של מעריה ליהודי הגליל. אך ראוי לציין שיש המעדיפים לזהות את מעריה בכפר מע'אר הצפוני, הוא מע'אר אלח'יס (עיי מערות), כיום חורבה גדולה ליד חצור הגלילית.⁴ מכיוון שברייחת משמרות הכהונה המשותרות מונה את רשימת המשמרות על פי סדרם כפי שהם מופיעים בדברי הימים א כד, ז-יט, ולא על פי סדר גאוגרפי של מקומות יישובם,⁵ קשה להכריע

לעת עתה בין שני היישובים. בשניהם נמצאו בעבר פריטים ארכיטקטוניים שמקורם כנראה בבתי כנסת עתיקים. במע'אר הדרומית נתגלה בעבר בשכונה המזרחית פריט מאבן גיר עם עיטור בתבליט של גשר, ובגרעין הכפר ובשכונה המערבית הגובלת בו הבחנו בעבר באבני גזית גדולות ובפריטים אדריכליים אחדים נוספים.⁶

אבן גיר מעוטרת
בנשר שנתגלתה
במע'אר
(צילום: יוסף סטפנסקי)

לגבי האתר בח'רבת חזור והרעף עם טביעה של הלגיון השישי הרומי (Legio VI Ferrata) שנתגלה באתר, לדעתנו אין מציאתו של הרעף מעידה בהכרח על שהייתו של הלגיון באתר זה במאה השנייה לספירה.⁷ דבר זה מסתבר מגילויים של

6 אילן (לעיל, הערה 3), עמ' 163.
7 גם חופר האתר, בפרסום התפירה הסופי שסאלח הפנה אליו במאמרו, לא הציע זאת. ראו: D. Bahat, 'The Roof Tile of the Legio VI and Pottery Vessels from Horvat Hazon', *IEJ*, 24 (1974), pp. 141-142. בידיעה ראשונית על הגילוי הציע בהט לראות בכך עדות להשתתפות הלגיון השישי בדיכוי המרד הראשון בגליל, ראו: ד' בהט, 'הר חוזן', ח"א, ל (תשכ"ט), עמ' 11. גם מור הציע לקבל רעיון זה בכללותו, ראו: מ' מור, מרד בריכוכבא עוצמתו והיקפו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 112, עם זאת מור סובר גם שטביעות החותם של הלגיון העשירי מיפו ושל הלגיון השישי מחוזן 'הן ממצאים מקריים ומזדמנים, שאינם יכולים לשמש עדות לקיומם של מחנות קבועים בשני האתרים' (שם, עמ' 36).

1 מע'אר - אנטומיה של כפר מעורב, קתדרה, 81 (תשרי תשנ"ז), עמ' 75-94, וראו במיוחד עמ' 76-77.
2 ראו למשל: ש' קליין (עורך) ספר הישוב, א, ירושלים תשל"ה (ירושלים תרצ"ט), עמ' 106; ד' ספראי, פרקי גליל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 198.
3 א' ריינר, 'עלייה ועלייה לדגל לארץ ישראל 1099-1577', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 239; צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, תל-אביב תשנ"א, עמ' 50.
4 אילן (שם).
5 ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 64-65.

ושימור.¹⁰ במקום הנביעה של עין מנצורה נתגלו בראשית שנות השמונים שרידים מבית מעיין עתיק שתקרתו נתמכה בקשתות אבן; מכיון שהאתר לא נחפר, לא ניתן היה לקבוע את זמנו. כיום המבנה קבור מתחת לאדמה ויש לקוות שבעתיד הוא ייחשף, יתוארך ויישמר.

הממצא הארכאולוגי המעיין ביותר במע"אר – שנתגלה בקיץ 1998 – הוא ללא ספק אבן משקוף עם כתובת יוונית שתוכנה מעיד כי היא עיטרה את פתחו המרכזי של בניין ציבורי גדול מן המאה הרביעית לספירה. בקיץ 1998, במהלך סיור פיקוח מטעם רשות העתיקות בגרעין העתיק של הכפר, הבחינו המחבר והווארד סמיטלין בשבר ממשקוף מעוטר עם כתובת שהיה מונח באחת מחצרות הבתים. בחיפוש קצר בסביבה איתרנו לאחר שעה קלה במרחק כ־50 מ' חלק נוסף של המשקוף, שהיה מונח מתחת לערמת זבל כאבן שאין לה הופכין בהדרדר מדרגות של בית משותף. לאחר כמה ימים ובעזרת תושבי המקום חוברו שני החלקים והתברר שהם משלימים זה את זה; חיבורם אפשר לקרוא את הכתובת היוונית במלואה.

אבן המשקוף (מידותיה $1.9 \times 0.35 \times 0.17$ מ') עשויה מבולת, ושולי פניה מעוטרים בעיטורי תבליט של ורדה ספירלית, רימונים, ענף דקל ואשכולות ענבים. בתוך מסגרת טפולה אגסטסה (טבלת אוזניים) המכסה את רוב פני המשקוף חרוטה כתובת הקדשה ביוונית בת 103 אותיות, שתרגומה: 'למען הישועה והניצחון והחיים הנצחיים של אדוני העולם קונסטנטינוס אוגוסטוס במלואה.

10 בשנת 1998 הוצגה ביזמת המועצה המקומית ובעריכת משרד האדריכלים של א' בריאור תכנית לפיתוח האתר לתיירות תוך כדי שימור ושהור של המבנים העתיקים. אם תיפתר הבעיה של בעלויות פרטיות שונות על הקרקע, התכנית עשויה להתממש בשנים הקרובות.

שברי רעפים נוספים נושאי טביעת הלגיון השישי בשכבת רעפים שנחשפה בשטח של 8×18 מ' על גבי הצטברות מהתקופה הרומית הקדומה בכפר חנניה הסמוך.⁸ דומה שגילויים של רעפים עם טביעת הלגיון השישי בשני האתרים מעיד כי אין אלה מציאות אקראי, אך טרם הוברר הרקע הארכאולוגי, ההיסטורי והכרונולוגי למציאתם באזור זה של הגליל.

שרידים מעניינים קיימים גם על פסגת הר חוון, שעל מורדותיו המזרחיים בנוי הכפר מע"אר: שרידי בנייה, חרסים מתקופת הברונזה הקדומה II ומהתקופה הרומית, ושרידי חומה איתנה הבנויה מאבנים גדולות, והמקיפה את הפסגה במפלס הנמוך בכ־30 מ' מראש ההר (אולי חומה זו קשורה למרד הראשון נגד הרומאים).⁹

ח'רבת מנצורה, שתושביה הוותיקים טוענים שהיא 'קדמה למע"אר', אכן קדומה היא – והרבה יותר מכפי שהם חושבים; בסקר לקראת תכנון המקום לצורכי תיירות נמצאו בתחומה חרסים מתקופת הברזל II ומהתקופה הפרסית (המאה השמינית-הרביעית לפה"ס), המעידים כי האתר נושג לפני 2,500 שנה ויותר. למעשה זהו האתר הקדום ביותר בתחומי הכפר מע"אר כיום. בקרבת האתר, ובמפלס מעט גבוה ממנו נובע המעיין עין־מנצורה. השאלה למה ניטש האתר במנצורה לאחר התקופה הפרסית והיישוב הרומי־הביזנטי הגדול התפתח אחר כך במרחק ניכר מהמעיין לכיוון מערב, בוודאי תיחקר בעתיד. מכל מקום חורבות המבנים במנצורה – שזמנן לא לפני התקופה העות'מאנית – מיועדות לשחזור

8 ד' אדן־ביוביץ, 'כפר חנניה - 1987', ח"א, צג (תשמ"ט), עמ' 18; D. Adan-Bayewitz, 'Kefar Hananya', 1987, IEF, 39 (1989), p. 99.
9 'הר חוון', ילקוט הפרסומים של מדינת ישראל, 4539, כ"ה בסיוון התשנ"ז, עמ' 4243.

המשקוף במבט מעל
(צילום: יוסף סטפנסקי)

האזניים חסר עיטור האמור להשלים באופן סימטרי את עיטור הוורדה הקיים מימין לה. שבר נוסף זה, השלישי, טרם אותר. בשלב זה של מחקר האבן אין יודעים אם מקורה בבניין ציבורי שעמד בתחום היישוב העתיק מע'אר (מעריה היהודית מתקופת התלמוד?)¹² או שמא בבניין באתר אחר מחוץ לתחומי הכפר. מכל מקום מפתיע הוא שהאבן טרם נודעה לציבור החוקרים אף על פי שהיא מוגנת בכפר זה עשרות בשנים. נראה שבמע'אר צפונים שרידים רבים נוספים, והיא עשויה להפתיע אותנו גם בעתיד.

ושל הקיסרים הגיבורים.¹¹ מתוכן הכתובת עולה כי יש לתארך את חקיקתה לשנות העשרים או השלושים של המאה הרביעית לספירה, לימיו של הקיסר קונסטנטינוס הראשון, כנראה לאחר ניצחונו על ליקיניוס בשנת 324 לספירה. כאמור האבן בוודאי עיטרה בעבר מבנה ציבורי גדול, שמקומו אינו ידוע. לטענת המשפחה שבהצורה היה מוגן אחד מחלקי המשקוף, האבן על שני חלקיה הייתה משובצת בקיר הבית הישן של המשפחה עד להריסת הבית בשנות השישים. נראה שהאבן במקורה הייתה ארוכה יותר. משמאל לטבלת

12 אין להוציא מכלל אפשרות שאבן המשקוף והכתובת הן מעשה ידי יהודים; בכתובת באבן המשקוף מקצוין אשר בגליל העליון מהכרת במפורש הקדשה של היהודים: 'למען ישועת אדונינו השליטים הקיסרים... על סמך נדר, היהודים'. ראו: ל' רוט גרסון, כתובות היווניות מבתי-הכנסת בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 125.

11 התרגום על פי עמנואל דמתי. סייע בקריאת הכתובת וסיליוס צפיריס. לפרסום ראשוני ראו: "סטפנסקי, מע'אר - כתובת הקדשה לקיסר קונסטנטינוס", ח"א 110, עמ' 111-112. תרגום מדעי מלא של הכתובת מיועד להתפרסם על ידי עמנואל דמתי במסגרת פרסומי רשות העתיקות.

על פרנסואה-מארי אַבל

בעלאל בר-כוכבא

תרומתו המיוחדת של האב הדומיניקני פרנסואה-מארי אַבל (Abel) מה-École Biblique בירושלים, אשר, מן הסתם בשגגה ומחמת היסט הדעת, הוזכר בפסקה קצרה בלבד במאמרו של בן-אריה ותואר רק כישותפו של ונסן.²

את אַבל (1853-1878) ניתן לראות, לעניות דעתי, כאחד משניים או שלושה החוקרים החשובים ביותר שקמו לה לארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט. במידת האחריות המדעית והדיוק שלו ובשליטתו המוחלטת באמצעי המחקר הלשוניים והפילולוגיים, בעיקר בלשונות הקלסיות ובתרבותן, עלה לאין שיעור על רוב עמיתיו, שגם נטו לעתים קרובות להפלגות דמיוניות מרוב להיטות דתית ונוסטלגית. לכל אלה נוספו היכרות ישירה ומעמיקה עם נופה ואתריה של ארץ-ישראל.³

אַבל עבר שוב ושוב בשבילי הארץ ובדרכיה באמצעים הפרימיטיביים של אותן שנים, אמצעים שאין להם תחליף לשם קבלת תחושה נכונה של פני השטח, ובעקבותיה - להבנה נאותה של אורח החיים ומהלך האירועים בעת העתיקה. תכונותיו אלה של אַבל מוצאות את ביטוינן בכל אחד ממאמריו הרבים שראו אור בעיקר ב-*Revue Biblique* ועניינם סוגיות באוגרפיה ההיסטורית ובארכאולוגיה של ארץ-ישראל לתקופותיה (עם דגש מיוחד על תקופת הבית השני) וכן בכתובות היווניות שנתגלו בה; בספרים שכתב יחד עם ונסן על ירושלים (חמישה כרכים), על בית-לחם ועל אמאוס; בספר שכתב עם מקיי על מערת המכפלה;⁴ ובעיקר בספריו העצמאיים רחבי ההיקף: 'דקדוק של התנ"ך

מאמרו המאלף של יהושע בן-אריה 'המוסדות הזרים לארכאולוגיה ולחקירת ארץ-ישראל בתקופת המנדט' פורש יריעה רחבה של המחקר הארכאולוגי והגאוגרפי-היסטורי של ארץ-ישראל

פרנסואה-מארי אַבל

שנעשה במחצית הראשונה של המאה העשרים, ומציב יד לשורה נכבדה של אנשי מדע שהקדישו עצמם למחקר ארץ-ישראלי ותרמו רבות לקידומו.¹ ההערכה של מפעלם געשתה לרוב בצורה מאוזנת, ומטבע-הדברים יש ביניהם כאלה שזכו לסיקור מפורט במיוחד (כגון ויליאם פ' אולברייט ונלסון גליק), ואחרים שאזכרו ביתר קיצור. ניתן להניח כי מאמרו של בן-אריה ינחה מעתה - ובדין - חוקרים צעירים בהיכרותם הראשונית עם התרומה של חוקרי ארץ-ישראל הזרים. על כך יעמוד על הברכה.

משום חשיבותו של המאמר, מן הדין להעיר על

1 קתדרה, 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 131-172; שם, 93 (תשרי תש"ס), עמ' 111-142.

2 שם, עמ' 120.

3 ראו למשל במאמרו של אדם זרטל בחוברת זו, עמ' 17-16.

4 הספרים דלעיל נמנים במאמרו של בן-אריה, עמ' 120, הערה 31.

מחקריו רק בלשון הצרפתית, לשון שאינה פופולרית במיוחד בקרב הדור הצעיר של חוקרי ארץ־ישראל, יש צורך להדגיש ביתר שאת את הישגיו ואת מעמדו המיוחד.

על תולדות חייו של אבֶל, על שלבי הינוכו בצרפת ומחוצה לה, על התפתחותו כחוקר ועל מעשיו בארץ ידוע מעט מאוד לקהל החוקרים של העת העתיקה. כל אלה השפיעו בהכרח על דרכו המדעית והיבוריו. נהיה כולנו אסירי תודה לחוקרי העת החדשה העוסקים גם בתולדות חקירת ארץ־ישראל – רבים מהם תלמידיו של יהושע בן־אריה – אם יטלו על עצמם לחקור ולמסוד לנו את סיפור חייו של חוקר כה מרכזי של קדמוניות הארץ בזיקה לשיטתו המדעית ולהישגיו המחקריים.

היווני 'תרגום השבעים' והברית החדשה', 'גאוגרפיה של פלסטינה', 'ספרי המקבים' ו'היסטוריה של פלסטינה'.⁵

בחקר תקופת הבית השני דומה שאבֶל הוא למעשה היחיד מכל החוקרים הזרים אשר שהו בארץ במחצית הראשונה של המאה העשרים שמפעלו הכולל זכה להיות נכס צאן ברזל. חידושיו ותרומתו ברובם תקפים וקיימים עד עצם היום הזה, וגם אלה מהם שנדחו או הופרכו מוסיפים להפרות אותנו. כך למשל ראוי להזכיר את הויהויים – המדויקים ברובם – של אתרי הקרבות ושאר המקומות הקשורים בפועלם של בני משפחת החשמונאים. ואלה רק מקצת שבמקצת מן החידושים הרבים של אבֶל בחקר ארץ־ישראל ותולדותיה. מאחר שאבֶל כתב את

Les livres des Maccabées, Paris 1949; *Histoire de la Palestine*, I-II, Paris 1951

F.M. Abel, *Grammaire du Grec biblique*, Paris 1927; *Geographie de la Palestine*, I-II, Paris 1933-1938; 5